

לקיחת החוק בידיים

בירור סוגיית 'עביד איניש דינא לנפשיה' לאור פסקי הרמב"ם

ד. וחברת את האוהל והיה אחד

א. אמת ומשפט שלום שפטו בשעריכם

ה. סיכום

ב. הלכה ואין מורין כן?

ג. שופטים או שוטרים

א. אמת ומשפט שלום שפטו בשעריכם

1. האתגר המהותי בדין 'עביד איניש'

"שֹׁפְטִים וְשׁוֹטְרִים תִּתֶּן לָךְ בְּכָל שְׁעָרֶיךָ... וְשֹׁפְטוּ אֶת הָעָם מִשֹּׁפֵט צֶדֶק" (דברים טז, יח). פסוק זה הוא המקור לחובה להקים מערכת משפטית. וכך פסק הרמב"ם (סנהדרין א, א):

מצות עשה של תורה למנות שופטים ושוטרים בכל מדינה ומדינה ובכל פלך ופלך שנאמר שופטים ושוטרים תתן לך בכל שעריך, שופטים אלו הדיינים הקבועים בבית דין ובעלי דינין באים לפניהם, שוטרים אלו בעלי מקל ורצועה והם עומדים לפני הדיינים המסבבין בשווקים וברחובות ועל החנויות לתקן השערים והמדות ולהכות כל מעוות וכל מעשיהם ע"פ הדיינים וכל שיראו בו ערות דבר מביאין אותו לבית דין ודנין אותו כפי רשעו.

על כן, כאשר יש להם דבר משפט, בעלי הדין אמורים ללכת לשופטים על מנת להכריע ביניהם. כך היה עוד טרם הוקמה המערכת המשפטית, כאשר בעלי הדין באו אל משה לשפוט ביניהם: "כִּי יִהְיֶה לָהֶם דְּבַר בָּא אֵלַי וְשֹׁפֵטֹתִי בֵּין אִישׁ וּבֵין רֵעֵהוּ" (שמות יח, טז). בעקבות עצתו של יתרו, משה בחר שרי אלפים ושרי מאות והקים את המערכת המשפטית - אז, בעלי הדין באו אל השופטים: "וְשֹׁפְטוּ אֶת הָעָם בְּכָל יְעַת" (שם, כב).

מצד אחד, התועלת בהבאת הדין בפני שופטים היא בכך שהיא מאפשרת להכריע את המשפט על פי דין תורה: "וְהוֹדַעְתִּי אֶת חֻקֵי הָאֱלֹהִים וְאֶת תּוֹרָתוֹ" (שם, טז). מאידך, יש בה גם תיקון מדיני-חברתי. הלוא האפשרות שהיחיד יקח את החוק לידיים מזמינה מריבות ואף סכנת אנרכיה.¹ וכך כותב הרמב"ם במורה נבוכים (ג, לה):

1 לפי זה ניתן לפרש את הכנסת "והסר ממנו יגון ואנחה" לברכת "השיבה שופטינו כבראשונה" (ראה אבודרהם "שמונה עשרה").

ולא כשטות החושבים שהנחת דיני התשלומין הוא חמלה על בני אדם, אבל הוא אכזריות גמורה והפסד סדר המדינה, אבל החמלה הוא מה שצוה בו השם יתעלה שופטים ושוטרים תתן לך בכל שעריך.

לאור זה, סוגיית 'עביד איניש דינא לנפשיה', הנותנת סמכות לבעלי הדין לעשות דין לעצמם, לחסוך את הטרחה ללכת לבית הדין,² מאוד חריגה ומפתיעה. לפי הגמרא בתחילת פרק המניח (בבא קמא כז, ב), סמכות זו כוללת האפשרות להזיק ממון חברו הפוגע בו, ואפילו לחבול בו, כפי שלמדנו: "שבור את שיניו ואמור לו שלי אני נוטל". ואכן מצאנו שהמפרשים הגבילו את יישום דין זה בדרכים שונות.³ רבים כבר דנו בסוגיה זו, ולא באנו אלא בשביל דבר שנתחדש בה, והיא שיטתו המיוחדת של הרמב"ם.

ב. הלכה ואין מורין כן?

1. הקושי בפסקי הרמב"ם בדין עביד איניש

מהגמרא בתחילת פרק המניח (בבא קמא כז, ב), נראה שדין 'עביד איניש' מוסכם על הכל, אלא שנחלקו רב יהודה ורב נחמן בנוגע להיקף הדין:

רב יהודה אמר לא עביד איניש דינא לנפשיה רב נחמן אמר עביד איניש דינא לנפשיה היכא דאיכא פסידא כ"ע לא פליגי דעביד איניש דינא לנפשיה כי פליגי היכא דליכא פסידא רב יהודה אמר לא עביד איניש דינא לנפשיה דכיון דליכא פסידא ליזיל קמיה דיינא ר"נ אמר עביד איניש דינא לנפשיה דכיון דבדין עביד לא טרח.

הרמב"ם (סנהדרין ב, יב) פסק כרב נחמן, שעביד איניש דינא לנפשיה גם כאשר אין הפסד ממון: יש לאדם לעשות דין לעצמו אם יש בידו כח הואיל וכדת וכהלכה הוא עושה אינו חייב לטרוח ולבוא לבית דין, אף על פי שלא היה שם הפסד בנכסיו אילו נתאחר ובא לבית דין, לפיכך אם קבל עליו בעל דינו והביאו לבית דין ודרשו ומצאו שעשה כהלכה ודין אמת דן לעצמו אין סותרין את דינו.

הגמרא מביאה הוראות רבות הנגזרות מהלכה זו, אך כמעט ואין להן זכר בפסקי הרמב"ם. יתרה מזו: יש הלכות ברמב"ם שנראות כסותרות הוראות אלו, כפי שנבאר.

2 כשיטת רב נחמן שהלכה כמותו. אך הדין מפתיע גם לשיטת רב יהודה שאפשר לעשות דין לעצמו רק במקום הפסד ממון.

3 עיין למשל במאירי (בבא קמא כז, ב ד"ה כל שאונס), שדין 'עביד איניש' אינו אלא בשעה שתוקפים אותו או את ממונו. הרא"ש (בבא קמא א, ג) דורש יכולת לברר את דינו בבית דין. המרדכי (בבא קמא, רמז קצג) מצמצם את דין 'עביד איניש' ל"חפץ המבורר לו וידוע שהוא שלו".

2. חבלה בעבד עברי המשתחרר

הגמרא שואלת על שיטת רב יהודה מברייתא שמתירה לאדון לחבול בעבד שמסרבו לצאת מביתו (בבא קמא כח, א):

ת"ש מניין לנרצע שכלו לו ימיו ורבו מסרהב בו לצאת וחבל ועשה בו חבורה שהוא פטור ת"ל לא תקחו כופר לשוב לא תקחו כופר לשוב.

מברייתא זו משמע שהאדון יכול לחבול בעבדו העברי שהשתחרר כדי להוציאו מביתו, אף על פי שאין בזה הפסד ממון. הגמרא מציעה שני תירוצים כדי להתאים את דברי הברייתא לשיטת רב יהודה. הראשון הוא אוקימתא, שמדובר במצב שיש בו הפסד ממון: "הכא במאי עסקינן בעבדא גנבא". התירוץ השני הוא שהחבלה אינה מדין 'עביד איניש', אלא כדי להפריש את העבד מאיסורא: "ר"נ בר יצחק אמר בעבד שמסר לו רבו שפחה כנענית עד האידנא היתירא והשתא איסורא".

באופן מפתיע, הרמב"ם (עבדים ג, ה) פוסק כרב נחמן בר יצחק:

נרצע שמסר לו רבו שפחה כנענית והגיע יובל והיה רבו מסרב בו לצאת ואינו רוצה לצאת וחבל בו פטור שהרי נאסר בשפחה.

לכאורה הלכה זו אינה תואמת את שיטת הרמב"ם שפסק כרב נחמן. וכך אכן הקשה הלחם משנה (שם):

קשה טובא דבריש פרק המניח גבי פלוגתא דרב יהודה אמר לא עביד איניש דינא לנפשיה ורב נחמן אמר עביד איניש דינא לנפשיה הקשו לרב יהודה דאמר לא עביד איניש דינא לנפשיה מהברייתא דקאמרה מנין לנרצע שכלו לו ימיו ורבו מסרהב בו לצאת חבל בו ועשה בו חבורה פטור משמע דעביד איניש דינא לנפשיה ותירץ רב נחמן בר יצחק אליבא דרב יהודה דברייתא איירי בעבד שמסר לו רבו שפחה כנענית דעד האידנא היתירא והשתא איסורא... וא"כ קשה כיון דרבינו ז"ל פסק בהלכות סנהדרין פ"ב כרב נחמן דעביד איניש דינא לנפשיה למה כתב כאן טעמא משום דנאסר בשפחה הוא פטור דמשמע משום דהוי מילתא דאיסורא בלאו הכי אפילו לא מסר לו רבו שפחה כנענית פטור משום דעביד איניש דינא לנפשיה.

מפרשי הרמב"ם הציעו כמה דרכים להסביר פסק זה, ביניהם פתרונו של המהרש"ך (שו"ת מהרש"ך ג, כב):

ולכאורה יראה דבר זר לומר שיכול להכות את חברו להוציא את שלו, דמסתיין לו דמצי עביד דינא לנפשיה ולהוציא את שלו בחוזה, אבל להכותו ולעבור על לאו דפן יוסיף מנין לנו זה... והרמב"ם ז"ל ס"ל דנהי דמצי עביד דינא לנפשיה,

אמנם אינו רשאי להכותו אפילו אם אינו יכול להוציא באופן אחר... ואתא רב נחמן בר יצחק למימר... דהך ברייתא דקתני רשאי לחבול בו בעבד שמסר לו רבו שפחה כנענית מייירי, ומשום הכי רשאי לחבול בו... אבל אם לא מסר לו שפחה כנענית אינו רשאי לחבול בו, דנהי דמצי עביד דינא לנפשיה, מ"מ אינו רשאי לחבול בו אם אי אפשר לו להציל... ואומר דנהי דס"ל דעביד איניש דינא לנפשיה אבל אינו רשאי להכותו, כי אי אפשר לומר כן אלא דוקא היכא דליכא פסידא, אבל היכא דאיכא פסידא דהיינו דאי אזיל לבי דינא אפשר דאתי ליה פסידא בעכבתו ללכת אל הדיין שיעשה לו דין יכול להציל את שלו אפילו ע"י הכאה, וכדמוכח בגמרא.

המשנה למלך (עבדים ג, ה) אימץ את תשובת המהרש"ך והוסיף מקור לדבריו:

והנה לא ביאר הרב ז"ל מנין לו לרבינו חילוק זה דמפשטא דשמעתתא משמע דלר"נ אין חילוק בין מילתא דאיכא פסידא למילתא דליכא פסידא... ונראה דיצא לו ממאי דגרסינן בפרק שור שנגח את הפרה אמר רבא נכנס לחצר בעל הבית שלא ברשות הזיקו בעה"ב פטור אמר רב פפא לא אמרן אלא דלא הוה ידע ביה אבל הוה ידע ביה הזיקו בעה"ב חייב מאי טעמא משום דאמר ליה נהי דאית לך רשות לאפוקי לאזוקי לית לך רשותא. והנה רבינו ס"ל דפירוש לא הוה ידע ביה הוא בשגגה ופירוש ידע ביה הוא במזיד כנראה מדבריו פ"א ופ"ו מהלכות חובל וא"כ כפי פירושו ע"כ אית לן למימר דמאי דאמרין דבמזיד חייב הוא אפילו אם לא היה יכול להוציאו בענין אחר וקמשמע לן דאע"ג דקי"ל דעביד איניש דינא לנפשיה אפילו במקום דליכא פסידא מ"מ אינו רשאי להכותו כיון דליכא פסידא.

לדעת המהרש"ך, הרמב"ם אכן פסק דין 'עביד איניש' אף במקום שאין פסידא, אבל אין בדין זה כדי להתיר איסור חבלה. רק כאשר יש פסידא, מותר לחבול בחבירו כדי לעשות דין לעצמו, כפי שלמדנו (בבא קמא כז, ב):

דההוא גרגותא דבי תרי דכל יומא הוה דלי חד מנייהו אתא חד קא דלי ביומא דלא דיליה א"ל יומא דידי הוא לא אשגח ביה שקל פנדא דמרא מחייה א"ל מאה פנדי בפנדא למחיה אפילו למ"ד לא עביד איניש דינא לנפשיה במקום פסידא עביד איניש דינא לנפשיה.

לאור דבריו, ניתן להסביר מדוע הרמב"ם השמיט את דינו של בן בג בג (בבא קמא כז, ב): אל תיכנס לחצר חברך ליטול את שלך שלא ברשות שמא תראה עליו כגנב אלא שבור את שיניו ואמור לו שלי אני נוטל.

רב כהנא הקשה מברייתא זו על רב יהודה, ש'עביד איניש דינא לנפשיה' גם כאשר אין הפסד ממון. רב יהודה דחה דין זה משום שלימודו של בן בג בג הוא דעת יחיד. לכאורה,

הרמב"ם שפסק כרב נחמן היה צריך להביא דין זה, אך לפי מה שביאר המהרש"ך, למסקנה גם לדעת רב נחמן בן בג בג הוא דעת יחיד ואין לפסוק כמוהו, שהרי אין דין 'עביד איניש' מתיר לחבול בחבירו במקום שאין הפסד. עם זאת, יש להעיר שאין במשנת הרמב"ם הוראה מפורשת המתירה לחבול בחברו במקום שיש הפסד: הרמב"ם לא פסק במפורש את דין רב נחמן ב'הוא גרורותא'. גם דין "לנקוט פזרא וליתבי" (שם כח, א), כדי למנוע מעניינים לקחת משדה בעל הבית שלא ברשות, אינו מופיע במשנתו.

3. הממלא חצר חבירו כדי יין

הגמרא מקשה על שיטת רב יהודה⁴ מכרייתא נוספת: "תא שמע הממלא חצר חבירו כדי יין וכדי שמן בעל החצר משבר ויוצא משבר ונכנס". מכאן שלדעת רב נחמן, שהלכה כמותו לפי הרמב"ם, מותר לבעל החצר לעשות דין לעצמו ולשבור את הכדים כדי להשתמש בחצרו. אלא שלא כך משמע מדברי הרמב"ם (חובל ומזיק ו, ה):

הרי שמילא חצר חבירו כדי יין ושמן אפילו הכניסם ברשות הואיל ולא קיבל עליו בעל החצר לשמור הרי זה נכנס ויוצא כדרכו וכל שישתבר מן הכדים בכניסתו וביציאתו הרי הוא פטור עליהן, ואם שברן בכוונה אפילו הכניסם בעל הכדים שלא ברשות הרי זה חייב לשלם, וכן כל כיוצא בזה.

הרמב"ם פוסק שרק מי שיוצא ונכנס כדרכו פטור על הכדים שנשברו בדרך אגב - אבל השובר את הכדים בכוונה חייב לשלם. כך הבין גם שלטי הגבורים (בבא קמא יב, א בדפי הרי"ף)⁵. אך דבריו צריכים עיון, לאור מה שפסק הרמב"ם ש'עביד איניש דינא לנפשיה' אפילו כאשר אין הפסד. ועיין בחזון איש (על הרמב"ם שם), שכתב כך:

והא דאמר הרי זה נכנס ויוצא וכו' ה"ה דמשבר בידיים לצורך כניסה ויציאה וזה בכלל נכנס ויוצא, ומה שכתב רבנו ואם שברו בכונה היינו לכוונת שבירה בלי צורך כניסה ויציאה.

אך הדוחק בפירושו מבואר. והנראה מלשון הרמב"ם, שעל אף שפסק דין 'עביד איניש' במקום שאין הפסד, אם שבר את הכד בכוונה חייב לשלם. כך נראה גם מדברי הרמב"ם על הממלא כדים ברשות הרבים. מפשטות הסוגיה (בבא קמא כז, ב) משמע שאם אחד מילא רשות הרבים בחביות, מותר לשוברם בידיים:

ובא אחר ונתקל בה ושברה פטור אמאי פטור איבעי ליה לעיוני ומיזל אמרי דבי רב משמיה דרב בממלא רה"ר כולה חביות שמואל אמר באפילה שנו רבי יוחנן

4 עיין מהרש"א על התוספות שם ד"ה טעמא, המסביר מדוע אין כאן פסידא.

5 ועיין מראה הפנים על ירושלמי בבא קמא ג, א.

אמר בקרן זוית אמר רב פפא לא דיקא מתניתין אלא או כשמואל או כרבי יוחנן דאי כרב מאי אריא נתקל אפילו שבר נמי.

וכך משמע מהמשך הסוגיה (שם כה, ב):

ת"ש המניח את הכד ברה"ר ובא אחר ונתקל בה ושברה פטור טעמא דנתקל בה הא שברה חייב [פירש רש"י - ואוקמא רב לעיל בממלא רה"ר כולה חביות אלמא לא עביד דינא לנפשיה]. אמר רב זביד משמיה דרבא הוא הדין אפי' שברה והאי דקתני נתקל איידי דקבעי למיתני סיפא אם הוזק בעל חבית חייב בנזקו דדוקא נתקל אבל שבר לא דהוא אזיק נפשיה קתני רישא נתקל.

אבל עיין ברמב"ם (נזקי ממון יג, ה-ו) שפסק:

המניח את הכד ברשות הרבים והלך המהלך ונתקל בה ושברה פטור לפי שאין דרך בני אדם להתבונן בדרך כשהן מהלכין... הניח את הכד במקום שיש לו רשות להניחה שם כגון מקום הקרנות של גתות וכיוצא בהן ונתקל בה ושברה חייב... ואם היתה אפילה או שמילא כל הדרך כדים פטור על שבירתה.

גם בהלכה זו משמע שהרמב"ם פוטר רק בנתקל ונשבר כעין דין אפילה - ומכאן שאם שבר בכוונה חייב לשלם, נגד דברי הגמרא. אמנם יש שהסבירו הלכה זו על מנת להתאימה לדברי הגמרא,⁶ אך מכלל דוחק לא יצאנו. רבנו מאיר שמחה אכן הבין את דברי הרמב"ם, גם כאן וגם בהלכות חובל ומזיק כפשוטם, שגם בממלא חצרו או רשות הרבים כדים, השוברם בכוונה חייב לשלם.

4. שור שעלה ע"ג חבירו להורגו

כדי להבין את פסק הרמב"ם בדין ממלא חצרו בכדים, יש לעיין בהלכות הסמוכות לו (חובל ומזיק ו, ו-ז):

שור שעלה על גבי חבירו להרגו ברשות המזיק שהוא בעל התחתון בין שהיה תם בין שהיה מועד ובא בעל התחתון ושמט את שורו להצילו ונפל עליון ומת הרי זה פטור. דחפו לעליון ומת, אם היה לו לשומטו ולא שמטו הרי זה חייב ואם לא היה יכול לשומטו הרי זה פטור.

במבט ראשון, הלכות אלו תואמות את פסק הרמב"ם ב'עביד איניש דינא לנפשיה'. לפי רב נחמן, דין זה שייך בין בתם שיש בו הפסד, בין במועד שאין בו הפסד: בשניהם אנו

6 עיין למשל בב"ח (ח"מ תיב, אות ג), שהרמב"ם אכן פוטר גם אם שברו בידיים. ועיין בסמ"ע (שם, ס"ק ג) שאף על פי שכתוב "מילא כל הדרך כדים", מדובר במקרה שיכול לעקוף אותם מן הצד.

אומרים 'עביד איניש דינא לנפשיה', ומותר לבעל התחתון לדחוף את העליון. אך אין זה אלא כאשר אינו יכול לשמוט את התחתון, כפי שלמדנו (בבא קמא כח, א):

ת"ש שור שעלה ע"ג חבירו להורגו ובא בעל התחתון ושמט את שלו ונפל עליון ומת פטור מאי לאו במועד דליכא פסידא לא בתם דאיכא פסידא אי הכי אימא סיפא דחפו לעליון ומת חייב ואי בתם אמאי חייב שהיה לו לשמטו ולא שמטו.

ברם, כאשר אנחנו בוחנים הלכות אלו, קשה מאוד לאמץ מסקנה זו. הלוא הרמב"ם ציין שפסק זה הוא כאשר השור עלה על חברו ברשות המזיק, כלומר ברשות הדוחף, ואילו בדין 'עביד איניש' אנו עסוקים - מה לי רשות המזיק, מה לי מקום אחר.

אך המעיין בהלכה זו ובהקשרה מביין שסיבת הפטור של הדוחף אינה קשורה לדין 'עביד איניש'. הלוא הפרק (חובל ומזיק ו, א) מתחיל בזה הלשון:

המזיק ממון חבירו חייב לשלם נזק שלם, בין שהיה שוגג בין שהיה אנוס הרי הוא כמזיד... במה דברים אמורים ברשות הניזק אבל ברשות המזיק אינו חייב לשלם אלא אם הזיק בזדון⁷ אבל בשגגה או באונס פטור וכן אם היו שניהן ברשות או שניהן שלא ברשות והזיק אחד מהן ממון חבירו שלא בכוונה פטור.

נמצא, שסיבת הפטור היא משום שלא הזיק את העליון בזדון, אלא פעל כדי להציל את התחתון. ובכן, אם יכול להציל את התחתון על ידי השמטתו, דחיפת העליון נחשבת לנזק בכוונה; אבל אם אינו יכול להצילו כי אם בדחיפת העליון, נזק העליון לא נעשה בכוונה להזיק, אלא עבור הצלה.

על פי זה, נראה להסביר גם את פסק הרמב"ם בממלא חצרו כדים. אם הוא נכנס ויוצא כדרכו ונשברו הכלים דרך אגב, הרי הוא פטור; אבל אם שברן בכוונה, הרי זה חייב לשלם, כדין מזיק בחצר הניזק.⁸

וכך כתב רבנו מאיר שמחה (בחידושו על בבא קמא כח, א):

ת"ש שור שעלה על גבי חבירו להורגו כו' פטור. רבינו משה מפרש משום דמזיק שלא בכוונה אינו חייב רק ברה"ר ורה"נ, אבל ברשות המזיק פטור שלא בכוונה... ולכך כתב בשור שעלה ע"ג שור להרגו ברשות המזיק שהוא בעל התחתון כו' הר"ז פטור. מוכח דאי לאו ברשותו חייב אף שאין כונתו להזיק רק להציל ופשוט... וכן במילא חצר חבירו כדי יין אפילו הכניסן ברשות הרי זה נכנס ויוצא

7 לגבי גדר החיוב של המזיק בזדון ברשות המזיק, עיין מה שכתב מו"ר הרב שלמה פישר זצ"ל (בית ישי ס' עו).

8 גם דברי הרמב"ם לגבי ממלא רשות הרבים כדים מתפרשים בדרך זו, כדין מקום שיש לשניהם רשות.

כדרכו כו' ואם שברו בכונה כו' אפילו שלא ברשות הרי זה חייב לשלם. ומה שכתב לעיל (פי"ג נו"מ ה"ו) או שמילא כל הדרך כדים פטור על שבירתה, פירוש דרך הילוכו וכמו שכתב גבי חצר, וכ"ז פשוט... ומפורש בסידור לשון רבינו בפירקין לכל מסתכל.⁹

למעלה ראינו את הסבר המהרש"ך, שאפשר לחבול בזולת מדין 'עביד איניש' רק כאשר יש הפסד ממון, ולהזיק ממון אפילו כאשר אין הפסד ממון. אבל אם כנים הדברים, אין הרמב"ם מתיר להזיק ממון חברו מדין 'עביד איניש' אפילו כאשר יש הפסד ממון, וקל וחומר שאין לחבול בו. ואכן, כפי שהערנו למעלה, לא מצאנו שהרמב"ם פסק את דין 'ההוא גרגותא' שמותר לתת מכות למי שגוזל מימיו. כמו כן, לא מצאנו שמותר לבעל השדה 'לנקוט פזרא' כדי למנוע מעניים מלקחת מהשדה את מה שלא שייך להם, כל זה אף על פי שיש פסידא לבעל השדה.

אמנם היה מקום לטעון שהרמב"ם לא היה צריך לייחד הלכות נוספות לדינים אלו, שהרי כבר פסק בהלכות סנהדרין ש"יש יש לאדם לעשות דין לעצמו אם יש בידו כח... אף על פי שלא היה שם הפסד בנכסיו". ובכלל, אפשר להציע פתרון מקומי לכל אחת מהנקודות הקשות ברמב"ם, כדי להתאים את משנתו לדברי הסוגיה. מאידך, יש לתהות האם יש דרך לחבר את הנקודות לקו ברור, המסרטט הבנה שונה בסוגיה זו.

ג. שופטים או שוטרים

מהות הסמכות שמעניקים למי שעושה דין לעצמו

על מנת להסביר את שיטת הרמב"ם, נראה להבחין בין תפקיד השופט לבין תפקיד השוטר. כך כותב הרמב"ם בתחילת הלכות סנהדרין (א, א):

שופטים אלו הדיינים הקבועין בבית דין ובעלי דינין באים לפנייהם, שוטרים אלו בעלי מקל ורצועה והם עומדים לפני הדיינין המסבבין בשווקים וברחובות ועל החנויות לתקן השערים והמדות ולהכות כל מעוות וכל מעשיהם ע"פ הדיינים.

והנה, יש לחקור אם דין 'עביד איניש' מעניק למי שעושה דין לעצמו סמכות של שופט או סמכות של שוטר. כל ההוראות הנגזרות מדין 'עביד איניש' המופיעות בסוגיה בפרק המניח עוסקות בסמכות של השוטר, בעל המקל והרצועה. כמו כן, אין זכר בסוגיה זו בדבר סמכות השופט לפסוק דין לעצמו. וזה לשון מו"ר הרב ישראל זאב גוסטמאן זצ"ל (קונטרסי שעורים בבא קמא שיעור טו):

9 עיין שם מה שכתב כדי לקשר בין דברי הרמב"ם לסוגיית 'עביד איניש דינא לנפשיה'.

וזה פשוט דכת... שהוא מדין שוטרים ודאי יש לו דבזה הרי מיירי כל הסוגיא, לחבול בו או להזיק ממונו. אולם עדיין יש לחקור אם יש לו גם כח... לפסוק ולחתוך הדין או דלמא כח זה של שופטים לא ניתן אלא לדיין ממש.

אמנם, לאור מה שביארנו במשנת הרמב"ם, מסתבר שעשיית דין לעצמו אינה מדין שוטר, כי אם מדין שופט. לכן, הרמב"ם לא פסק שהעושה דין לעצמו יכול להכות את הזולת, או להזיק את רכושו, לא כאשר יש הפסד ממון ולא כאשר אין הפסד ממון. כל מה שמופיע ברמב"ם (סנהדרין ב, יב) הוא היכולת לפסוק לעצמו:

יש לאדם לעשות דין לעצמו אם יש בידו כח¹⁰ הואיל וכדת וכהלכה הוא עושה אינו חייב לטרוח ולבוא לבית דין, אף על פי שלא היה שם הפסד בנכסיו אילו נתאחר ובא לבית דין, לפיכך אם קבל עליו בעל דינו והביאו לבית דין ודרשו ומצאו שעשה כהלכה ודין אמת דן לעצמו אין סותרין את דינו.

הלכה זו מופיעה בהלכות סנהדרין אחרי דין יחיד מומחה, ומדגישה את תוקפו של הפסק שנעשה "כדת וכהלכה". לכן אם אחר כך בעל דינו יביאו לבית דין, אין סותרים את מה שפסק לעצמו מכיוון שנעשה "כהלכה ודין אמת דן לעצמו", ומסתבר שאין סותרים את דינו גם אם בית הדין היה יכול לפסוק באופן אחר - בכל זאת, קם הדין שעשה לעצמו כדת והלכה.

המקור שיש לעושה דין לעצמו סמכות של שופט היא סוגיה במועד קטן (זו, א): "אמר רב יוסף צורבא מרבנן עביד דינא לנפשיה במילתא דפסיקא ליה". המפרשים הציעו פירושים שונים לפרש את דברי רב יוסף - הלוא אם בשבירת שיניים כדי לקחת את שלו אנו עוסקים, מה לי צורבא מרבנן ומה פירוש מילתא דפסיקא ליה?¹¹ אמת, אם דין 'עביד לאיניש' עוסק בפסק הלכה, דברי רב יוסף ברורים.

אמנם, גם אם מצאנו מקור להעניק לעושה דין לעצמו גם סמכות שופט, עדיין דברי הרמב"ם תמוהים. הלוא סמכות מדין שוטר מפורשת בדברי רב נחמן, ועל איזה בסיס דחה אותה הרמב"ם? ועוד: כיצד נוכל לחבר בין שיטת הרמב"ם לדברי הסוגיה?

10 לפי הבנתנו ברמב"ם, כח זה נדרש כדי לקיים פסק הדין ולקחת את שלו, אך לא מדובר בהיתר לחבול או להזיק.

11 עיין פירוש הר"ח שם, רש"י ד"ה דפסיקא ליה, ריטב"א ד"ה צורבא מרבנן, הר"ן בחידושו ד"ה אמר רב יוסף, ותוספות רא"ש ד"ה אמר רב יוסף.

ד. וחברת את האוהל והיה אחד חיבור פסקי הרמב"ם לסוגיות הש"ס

והנה, בסוף סוגיית 'עביד איניש' בפרק המניח (בבא קמא כח, א), הגמרא מקשה מכמה מקומות שלכאורה סותרים דין 'עביד איניש' אפילו במקום הפסד: "ת"ש המניח את הכד ברה"ר ובא אחר ונתקל בה ושברה פטור טעמא דנתקל בה הא שברה חייב". ורש"י שם פירש: "ואוקמא רב לעיל בממלא רה"ר כולה חביות אלמא לא עביד [איניש] דינא לנפשיה אפי' במקום פסידא"¹² ובהמשך שואלת הגמרא (שם): "ת"ש וקצתה את כפה ממון מאי לאו בשאינה יכולה להציל ע"י דבר אחר". גם שאלה זו לכאורה באה לערער על עצם הדין של 'עביד איניש', כפי שפירש רש"י (שם ד"ה בשאינה יכולה)¹³. הוא הדין בשאלות הגמרא מדין דרך רבים עוברת בתוך שדהו, ומדין באו עניים ונטלו מצד אחר. האם הגמרא באה לערער על עצם דין 'עביד איניש' 'היכא דאיכא פסידא'? הרי על זה כולי עלמא לא פליגי. זאת ועוד, תשובת הגמרא לשאלת הגמרא מדברי הברייתא "בעל הבית שהניח פאה מצד אחד ובאו עניים ונטלו מצד אחר זה וזה פאה", היא שינויא דחיקא: "אמר רבא מאי זה וזה פאה לפוטרו מן המעשר".

ברם, לאור מה שביארנו, אפשר להציע שהגמרא מסתייגת מהענקת סמכות של שוטר כאשר עושה אדם דין לעצמו, אך לא ערערה על האפשרות לפסוק את עצם הדין, על בסיס הסמכות של שופט.

והנה למדנו בירושלמי (בבא קמא ג, א):

היתה ממלא כל רשות הרבים אם יטלינה מיכאן ויתנינה כאן נעשה בור אלא יטול המקל וישברנה או יעבור עליה ואם נשברה נשברה. נישמענה מן הדא שור שעלה

12 תוספות שם (ד"ה טעמא) חולקים וסוברים שאין בזה פסידא, והשאלה לפי פירוש זה היא על שיטת רב יהודה.

13 גם אם דין 'עביד איניש' אינו מתיר לחבול בחברו, עדיין יש מקום לאדם להתגונן פיזית כאשר מישוהו תוקף אותו, מדין הגנה עצמית. הלוא שנינו "וכן שני אנשים שחבלו זה בזה, משלמין במותר נזק שלם". על סמך דין 'עביד איניש', טען הרא"ש (בבא קמא ג, ג) שמדובר במקרה ששניהם התחילו ביחד, אבל אם אחד התחיל מותר לשני לחבול בראשון. עם זאת, המהר"ם מרוטנברג (שו"ת מהר"ם מרוטנבורג ספר סיני וליקוטים קמ) פוטר את השני מדין 'הבא להרגך', ולא מדין 'עביד איניש'. אמנם, יש להעיר שכתוב בספר האגודה (בבא קמא לג, א): "מכאן מודקדים דאין חלוק מי התחיל ראשון בין המכים זה את זה, מדקאמר הכא משלמין במותר".

כמו כן, יש לדון ברשות להגן על רכשו, גם אם אין זה מדין 'עביד איניש', עיין סנהדרין (עב, א): "אמר רבא מאי טעמא דמחותרת חזקה אין אדם מעמיד עצמו על ממונו".

על חבירו ובא בעל השור לשמוט את שלו או הוא ששומט את עצמו ונפל ומת פטור אם דחייו ונפל ומת חייב. ולא יכיל מימר ליה אילו שבקתה הוינא יהיב לך נוקך. עוד הוא דו יכיל מימר ליה אילו שבקתה הויתה יהב לי חצי נוק. הגע (עצמה) [עצמך] שהיה מועד לא כל ממך שאהא מחזור עמך על בתי דינים.

למסקנת הירושלמי, דין 'עביד איניש' אינו מתיר לשבור רכוש חברו באופן ישיר - אמנם, אם נשבר בדרך אגב השובר פטור, בין אם יש הפסד ובין אם אין הפסד. דברי הירושלמי נראים כתואמים את פסקי הרמב"ם, ובכך ייתכן שבסוגיה זו הרמב"ם דחה את שיטת הבבלי ופסק כמו הירושלמי.¹⁴

לאמיתו של דבר, נראה שאין צורך להרחיק לכת עד כדי נתינת זכות בכורה לירושלמי על פני הבבלי בסוגיה זו. מסתבר שלפי הרמב"ם, ישנה מחלוקת בין סוגיות הבבלי עצמן. הלוא כבר ראינו שהמשנה למלך ציין שלדעת הרמב"ם, הסוגיה בפרק שור שנגח (בבא קמא מח, א) שלהלן מתכתבת עם סוגיית 'עביד איניש':

ואמר רבא נכנס לחצר בעל הבית שלא ברשות והזיק את בעל הבית או בעל הבית הוזק בו חייב הזיקו בעל הבית פטור א"ר פפא לא אמרן אלא דלא הוה ידע ביה אבל הוה ידע ביה הזיקו בעל הבית חייב מ"ט משום דאמר ליה נהי דאית לך רשותא לאפוקי לאזוקי לית לך רשותא ואזדו לטעמייהו דאמר רבא ואיתימא רב פפא שניהם ברשות או שניהם שלא ברשות הזיקו זה את זה חייבין הוזקו זה בזה פטורין טעמא דשניהם ברשות או שניהם שלא ברשות אבל אחד ברשות ואחד שלא ברשות דברשות פטור שלא ברשות חייב.

כאמור, מכאן למד המשנה למלך, שלדעת הרמב"ם דין 'עביד איניש' אינו מתיר לחבול בחברו כאשר אין הפסד ממון. אבל אין שום זכר ברמב"ם להבחנה בין יש הפסד ממון לאין הפסד ממון - וכך פסק בהלכות חובל ומזיק (א, טז):

המזיק את חבירו בכונה בכל מקום חייב בחמשה דברים, ואפילו נכנס לרשות חבירו שלא ברשות והזיקו בעל הבית חייב, שאע"פ שיש לו רשות להוציא אין לו רשות להזיקו, אבל אם הוזק זה שנכנס בבעל הבית הרי בעל הבית פטור... היו שניהם ברשות או שניהם שלא ברשות והוזקו זה בזה שניהם פטורין.

זאת ועוד, לדעת הרמב"ם דין זה אינו מיוחד לחובל, אלא נאמר גם לגבי המזיק ממנו של חבירו (שם ו, א-ג):

המזיק ממון חבירו חייב לשלם נזק שלם, בין שהיה שוגג בין שהיה אנוס הרי הוא כמזיד... במה דברים אמורים ברשות הנזק אבל ברשות המזיק אינו חייב לשלם

14 עיין בביאור הגר"א (או"ח תקמו, ה), שדרכו של הרמב"ם לסמוך על הירושלמי כאשר הסוגיה פשוטה שם יותר. וכך כתב בעוד מקומות: יו"ד סג, א; שם ריז, יח; שם רכו, יא; אבה"ע ז, ב.

אלא אם הזיק בזדון אבל בשגגה או באונס פטור, וכן אם היו שניהן ברשות או שניהן שלא ברשות והזיק אחד מהן ממון חברו שלא בכוונה פטור.

הרי לנו, שלפי הרמב"ם המזיק רכושו של חברו הנמצא בחצרו שלא ברשות חייב לשלם, ואינו פטור משום 'עביד איניש דינא לנפשיה'. על בסיס הלכה זו, פסק הרמב"ם שהשובר כדי חברו שהניחם בחצרו שלא ברשות, חייב; אבל אם נשברו מאליהם כאשר נכנס ויצא כדרכו, פטור משום שלא שברם בזדון. והוא הדין שאם שורו של חברו נכנס לרשותו ועלה על שור של בעל החצר להורגו, אם שמט את שורו והרג את העליון, פטור; אבל אם דחף את העליון, שלא לצורך הצלה, חייב.

נמצא, שפסקי הרמב"ם המחייבים את בעל החצר שמזיק וחובל בכוונה את מי שנמצא בחצרו שלא ברשות, מיוסדים על אדני מה שלמדנו: "נהי דאית לך רשותא לאפוקי, לאזוקי לית לך רשותא" (דף מח, א), ותואמים את דברי הירושלמי. מכאן הכריע הרמב"ם לדחות את דברי רב נחמן, שנשענים על התירוץ הדחוק "מאי זה וזה פאה לפוטרן מן המעשר". ובכן, הרמב"ם אימץ דין 'עביד לאיניש' של רב יוסף שעשיית דין לעצמו נאמרה לגבי פסיקה,¹⁵ ודחה את שיטת רב נחמן המעניקה למי שעושה דין לעצמו סמכות של שוטר.

ה. סיכום

'עביד איניש דינא לנפשיה' הוא דין מפתיע ומאתגר המתיר לבעל דין לעשות דין לעצמו כדי לחסוך מעצמו הטרחה ללכת לבית דין. לפי ההבנה הפשוטה של הגמרא, דין זה אף מאפשר לבעל דין להזיק ולחבול בזולת כדי לעשות דין לעצמו. המפרשים הבינו שצריך לרסן את הדין הזה, והציעו הגבלות שונות.

בניסיון להבין כיצד פסק הרמב"ם את הדין הזה, גילינו שעל אף הפסק החד-משמעי שמתור לאדם לעשות דין לעצמו גם כאשר אין הפסד ממון, לא מצאנו ברמב"ם אפילו אחת מההוראות הנגזרות מפסק זה. הצענו שהרמב"ם מגביל דין 'עביד איניש' לתחום הפסיקה, ודוחה לגמרי את הרחבת רב נחמן, המעניקה למי שעושה דין לעצמו סמכות של שוטרים בעלי המקל והרצועה. נמצא שלשיטת הרמב"ם, דין 'עביד איניש' יכול לדור בכפיפה אחת עם העקרונות של אמת ומשפט ושלום.